

FORME ALE IMAGINARULUI TRADIȚIONAL ÎN GRAIURILE ROMÂNEȘTI DIN AFARA GRANIȚELOR ȚĂRII

LES FORMES DE L'IMAGINAIRE TRADITIONNEL DANS LES PATOIS
ROUMAINS AU-DÉLÀ DE LA ROUMANIE

(Résumé)

L'article propose une analyse interdisciplinaire de l'imaginaire traditionnel maléfique dans les patois roumains au-délà de la Roumaine. Les éléments lexicaux et les mythes analysés montrent que les structures archétypales de l'imaginaire traditionnel sont gardées au niveau des patois roumains analysés, dans des lexèmes roumains, ou des lexèmes slaves: *zburător/ domovic*. La plupart des termes sont obtenus par le tabou linguistique: *samcă, necurățenie*.

Cuvinte-cheie: imaginar tradițional malefic, dialectologie, etnolingvistică, antropologie culturală, mitologie.

Mots-clé: imaginaire maléfique traditionnel, dialectologie, ethnolinguistique, anthropologie culturelle, mythologie.

Premise

Analiza interdisciplinară pe care o propunem vizează imaginarul tradițional la nivelul graiurilor românești din Basarabia, Transnistria, nordul Bucovinei, nordul Maramureșului și sud-estul Ucrainei. Modelele circumscrise unui studiu etnolingvistic sunt dublate de cele care aparțin antropologiei culturale, psihanalizei și mitologiei.

Definirea metodei și terminologie

Metoda de analiză pornește de la sistemul de legături stabilite de Durand în *Structurile antropologice ale imaginarului*. *Introducere în arhitipologia generală: mitul/povestea* ← generat de o **schema** (de coborâre) ← **arhetipuri** ← **simboluri (cu metamorfoze)**. *Mitul* este, astfel, un sistem dinamic de simboluri, de arhetipuri și de scheme, sistem dinamic care, sub impulsul unei

scheme, tinde să se realizeze ca povestire (Durand 2000: 55). *Schema* este o generalizare dinamică și afectivă a imaginii, ea constituie factivitatea și non-substantivitatea generală a imaginarului, și face joncțiunea între gesturile inconștiente ale senzo-motricității, între dominantele reflexe și reprezentări (idem: 52). *Arhetipul* este o constantă monovalentă a imaginarului, constituind punctul de joncțiune între imaginar și procesele raționale (idem: 52-53). Spre deosebire de arhetip, *simbolul* este ambivalent, fiind întotdeauna produsul imperativelor biopsihice și al somațiilor mediului (idem.: 38).

În privința *mitului*, pentru o analiză comparativă, am pornit de la semnificația generală din mitologia românească (în special din *Mitologia română* de Romulus Vulcănescu), pentru a prezenta, apoi, varianta mitologică păstrată la nivelul graiurilor românești din afara granițelor țării. Accepției inițiale a acestui concept i se adaugă perspectiva istoriei mentalității/imaginarului, care îl completează cu dimensiunea etno-socială: „Concepem mitul ca pe o construcție imaginară: povestire, reprezentare sau idee, care urmărește înțelegerea esenței fenomenelor cosmice și sociale în funcție de valorile intrinseci comunității și în scopul asigurării coeziunii acesteia” (Boia 2000: 40). Mitul este pus în relație strânsă cu imaginarul, ca produs al spiritului care presupune o colecție de imagini sensibile, prin care se afirmă o altă realitate, îmbinată cu realitatea tangibilă, dar care se deosebește de configurația abstractă a mentalităților (cf. idem: 39). Mitul construiește la nivelul imaginarului explicarea concretă a fenomenelor și evenimentelor enigmatice cu caracter spațial sau temporal, petrecute în existența omului, în universul vizibil sau nevăzut (cf. Kernbach 1996: 7). Miturile identificate în materialul dialectal fac parte din categoria celor *cosmografice* (lumile coexistente- divină, umană, demonică, teogonia, panteonul) și *transcendentale* (suprastructura demonologică- credința în duhuri și demoni, eroul arhetipal, universul dual, viața, moartea)¹.

Schema corespunzătoare materialului analizat este *de coborâre*, spre teluric, de tip htonian (relativ la așa-zisele divinități subpământene). *Arhetipul* îl reprezintă „ființa imaginară, de tip malefic”, corespunzătoare daimonilor sau demonilor². Considerând *arhetipul* o constantă sau o tendință esențială a spiritului uman, acesta devine „o *schemă de organizare* [...] în care materia se schimbă, dar contururile rămân.” (Boia: 2000: 15).

¹ Kernbach propune următoarea clasificare: mituri memoriale, fenomenologice, cosmografice și transcendente): (idem: 10-13)

² Daimonii sunt „făpturi bivalente care exprimă un dualism convertibil între cei doi poli ai lui, o dedublare ontologică specifică fracției demiurgice a Fărtatului și Nefărtatului”; „semidivinități mitice”; activitatea duală a daimonului este prezentă în ceea ce se numește realitatea mitică. Integrat în marile religii universale, mai ales în creștinism, *daimonul* a căpătat un sens peiorativ de *demon*, făptură mitică inferioară. Demonii sunt „făpturi monovalente care exprimă o singură structură ontologică, specifică structurii lor maligne, ce provoacă răul: infirmitatea, boala, suferința, chiar moartea. (Vulcănescu: 1985: 300, 308, 309).

De altfel, arhetipurile identificate în materialul dialectal aparțin primelor două ansambluri sau structuri arhetipale care acoperă esențialul unui imaginar aplicat evoluției istorice, conform clasificării lui Boia³.

Imaginarul arhetipal în textele dialectale

3.1. Mitul zburătorului

Zburătorul, „semidivinitate erotică de tipul incubilor, este un *daimon* arhaic de factură malefică”. Are și variantă feminină, *Zburătoarea*. Se poate metamorfoza în șarpe, zmeu sau sul de foc. Umblă între miezul nopții și cântători, tulbură fetele de măritat, nevestele părăsite sau văduvele; se metamorfoza chiar în iubitul fetelor și petrecea cu ele noaptea. Activitatea este doar oniric-erotică, zburătorul nu este vampir, nici demon al nopții (cf. Vulcănescu 1985: 335). *Zburătorul* provine din alt strat al credințelor, diferit de cel al divinizării străbunilor gentilici, strat creat din alte nevoi spirituale.

În **TD Nistru** (Grairi românești de la Est de Nistru), conceptul este desemnat prin lexemul ‘domovic’. Articolul din glosar consemnează trei sensuri: 1° „ființă supranaturală care chinuiește din dragoste și îmbolnăvește psihic fetele, femeile”; cf. zburător; 2° „spiritul protector al casei” : Trebe să te sui în pod și să îi dai demâncat, să-i pui pită și să zici „*domovic, domovic, ia, și-am adus să mănânci!*”. Dacă vinzi casa, și-apoi te duci la altă casă, trebi să-l chemi să zici „*domovic! domovic! hadi cu mine!*”; 3° „povești despre domovic”.

Ambivalența termenului, referitor la arhetipul definit anterior, se poate explica prin mai multe aspecte. Mitologic, se produce o semantizare negativă/o confuzie (trecerea de la *daimon* la demon, respectiv, spirit protector al casei/spirit malefic de tip iatromitic), mai ales că metamorfozele urmăresc același scop- pătrunderea în casă-, iar „spațiul” de legătură cu universul sacru al locuinței este „hornul”: „*zburătoriu* a venit și s-a pus pin ogeac și pin ogeac

³ a. *Conștiința unei realități transcendente*: domeniul supranaturalului (care poartă amprenta sacralului) și al manifestărilor miraculosului. Acest complex definește o caracteristică mentală universală prezentă, intrinsecă condiției umane. Sacrul se manifestă în sisteme mitice: totemismul, animismul, cultul strămoșilor etc. , precum și în sacralizarea unor mulțimi de obiecte sau de segmente ale spațiului.

b. „*Dublul*”, *moartea și viața de apoi*: reflectă convingerea că „trupul material al ființei umane este dublat de un element independent și imaterial (dublu, spirit, suflet)”.

c. *Alteritatea*: legătura Eu-Ceialți și Noi-Ceialți.

d. *Unitatea*: supune lumea unui principiu unificator (mitul androgenului).

e. *Actualizarea originilor*: miturile fondatoare.

f. *Descifrarea viitorului*: imaginarul divinator.

g. *Evadarea*: consecința refuzului condiției umane și a istoriei (nostalgia vârstei de aur).

h. *Lupta și complementaritatea contrariilor*: bun-rău, apă-foc, Pământ-Cer etc. (idem: 29- 31).

a intrat”. De altfel, în studiile de mitologie românească este recunoscută confuzia cu alte ființe supranaturale, precum *Șarpele înaripat*, *Zmeul antropofag* sau *Demonul văzduhului* (vezi Vulcănescu 1985: 335). O altă explicație posibilă ar fi suprapunerea reprezentărilor arhetipale românești cu cele slave, având ca element comun ideea de „spirit protector al casei, al spațiului sacru al locuinței țărănești”. Reprezentările subiective ale imaginarului se explică, din perspectivă psihologică, „prin acomodările anterioare ale subiectului” (Piaget, apud. Durand 2000: 37) la mediul obiectiv. Prin urmare, substratul arhaic românesc (crența în *șarpele casei*, semidivinitate zoomorfă, unicat în mitologia românească) se «acomodează» la adstratul slav⁴, în care etimologia cuvântului susține semantismul acestuia.

Metamorfozele referitoare la prima ipostază identificată sunt redată prin simboluri consacrate pentru acest arhetip - *foc*, *lumină*, *soare* : „la femeia văduvă o îmblat, așa, o murit omul, dar el îmbla...”; [1-au omorât frații femeii cu sulitele și, deși era] „ca omul, dar și-apoi s-o făcut nu ca om, ca o *soară*”; „eu am auzit di hluboc, di *foc* [...] spunea că la o babă [...] că s-o ridicat de la țintirim...la mini n-o vinit *foc*” (TD Nistru: 23-26).

La nivelul graiurilor românești din Basarabia, Transnistria, nordul Bucovinei, nordul Maramureșului (TD Bas), noțiunea capătă o puternică semantizare negativă, prin monovalență (referire exclusivă la zona maleficului). ‘Zburător(i)ul’ este definit doar ca «strigoi», ieșind, astfel, din categoria semidivinităților, pentru a deveni făptură mitică de ordin inferior. Chiar dacă graiul desemnează acest spirit și prin termenul «domovic», sensul etimologic al acestuia nu se păstrează: „Iaca este o femeie de-alături de mine, zice că *domovicul* vine la dânsa, dar eu nu știu...dacă îi faci și polojno la mort, [...] și carne și răcitură, dar zic femeile că *domovicul* vine și aista cum se mai cheamă...”; [strigoi]; „îhî”; [cum îi zice care vine noaptea?] „*zburătoriu*, vine la văduve [...] vine la femeie care i-o murit omul, zice că vine pe la hornuri și hodorogește [...] zice ca o mătură intră pe hornuri și hodorogește”; [și ca să nu se facă zburător?]; „sfințesc casele la oameni, sfințesc casele, se duc la biserică” (TD Bas 2000: 169). Textele folosite pentru exemple au fost literalizate.

Povestea originii strigoiului din materialul analizat confirmă ipoteza că în graiurile românești din afara granițelor țării se păstrează forme arhetipale, specifice imaginarului autohton precreștin. Redăm, pentru ilustrare, fragmentele din TD Bas și din *Mitologia română*: „și dac-o făcut șapte fete... dar a șaptea a fost cu coadă, și-aceea a fost strigoaică or dac-a făcut băieți șapte, șase o fost ca la lumi, dar a șaptea o fost strigoi și-acela da de-a-n capra și se făcea mâți și câini” (TD Bas: 127); Omul devine strigoi prin naștere (din părinți

⁴ „În poveștile lipovenilor din Republica Moldova și din România, la etapa actuală, *domovoi*, de asemenea, poate apărea în formă de șarpe de casă. Ideile despre șarpele de casă, care aduce fericire și prosperitate și nicio pagubă, sunt, de asemenea, caracteristice populației est-romance” (Dușacova 2012: 1).

strigoii) sau dintr-o viață convertită la daimonism. Prin naștere, anumite semne corporale și fiziopsihice, precum și anumite indicații anunță strigoii: al șaptelea copil de aceeași sex, dacă se naște cu căiță pe cap, șira spinării e terminată cu o coadă cu păr etc. (cf. Vulcănescu 1985: 300). Metamorfozele strigoilor trimit la bestiarul domestic - câini și pisici, animale diabolizate de creștinism⁵: „de la noi de pe hrubi, de pe cuptor, vine un motoc așa ia! de mare negru și se pune pe mine deasupra, dar eu strigam ia! s-a scoborât domovicu cela și mă doviește! ...acolo trebuie unde pui icoana să faci o cruce de lemn și s-o bați acolo în ungher, în pământ, în fundament de-amu-n casă” (TD Nistru : 34-35). Valențele mitologice ale câinelui se interferează cu cele ale lupului cu care, de fapt, este înrudit genetic. Câinele este un animal htonian și infernal (Cerber), vestitor al morții și călăuză a sufletelor (rol psihopomp). În credințele poporului predomină atributele malefice ale pisicii, fiind considerată o încarnare a diavolului; se mai crede că dacă pisica sare peste un mort, acela se preface în strigoii (cf. Evseev 1994: 117).

Mitul vrăjitoriei

Cultura populară arhaică, dezvoltată sub un control ecleziastic mai puțin rigid ca în Occident și „arhaismul lingvistic” al românei, neinfluențată în Evul Mediu de latina scolastică și ecleziastică, sunt de mare ajutor în înțelegerea vrăjitoriei europene (cf. Eliade 1997: 100).

Credința omului că se află sub puterea unei vrăji și chiar a vrăjitorului că deține o forță supranaturală influențează comportamentul și relațiile sociale ale individului⁶.

Vrajiatoarele sau *vrăjitorii* fac parte din categoria demonilor, sunt figuri mitologice antropomorfe care provoacă boală oamenilor sau animalelor domestice (lasă vacile fără lapte).

Samca este unul dintre spiritele necurate, numit *Spurcată* în Bucovina și *Avestița*, *aripa satanei* în Țara Românească; acesta are 19 sau 24 de denumiri și tot atâtea răutăți și se arată femeilor gata să nască, le torturează și la smintește. *Samca* se arată femeilor și pruncilor ziua și noaptea, în diferite chipuri: muscă, pasăre, cărăbuș, mătă, câine, păianjen, găină, capră, porc, cioară, broască etc, dar nu ca oaie, vițel și porumbel- care exprimă nevinovăția și curățenia (cf. S. Fl. Marian 1995: 23).

⁵ Atât originea, cât și metamorfozele strigoilor sunt susținute de Mircea Eliade: strigoii-vii se nasc cu căiță pe cap, iar ca metamorfoze enumeră câinii, pisicile, lupii, caii, porcii, broaștele-răioase etc. Acestea dau de trei ori peste cap să revină la înfățișarea umană. (cf. Eliade 1997 : 101).

⁶ Imaginarul ca realitate cu obiective concrete, de ordin istoric și etnic, este ideea demonstrată de istoricii mentalități: „Vrăjitoria ne arată astfel, în mod exemplar, cum imaginarul, fantasma, credința pot fi forțe istorice de primă importanță” (Le Goff și Schmitt 2002 : 491).

Denumirile numeroase sunt rezultatul tabuizării lingvistice, iar la nivelul mentalității populare reflectă credința omului în existența unei lumi malefice, nevăzute. Această mentalitate arhaică, generată de necunoașterea cauzelor unor boli, este contaminată și asimilată de creștinismul popular. Una dintre miturile creștine, culeasă de S. Fl. Marian, spune că Samca se întâlnește cu Arhanghelul Mihail în drumul spre Fecioara Maria (gata să nască); acesta o bate cu bici de foc până îi promite că nu se va apropia de casa în care sunt scrise toate denumirile ei (idem.). În textele supuse analizei, *samca* desemnează „boala la copii care se manifestă prin deformare fizică și infirmitate pe viață”, sens obținut prin metonimie (cauză-efect): „Oi! De samcă bolește copilul, baba descânta” (TD Nistru).

Graiurile românești din afara granițelor țării oferă o serie sinonimică bogată în acest sens: ‘bosorcaie’, ‘descântătoriu’, ‘necurătenie’, ‘strigoaică’, ‘voșeșnițe’, ‘vidmă’. Primul termen este înregistrat în DA ca regionalism „s.f. (mitol. pop.) (Trans., ungarism) vrăjitoare, strigoaică despre care poporul crede că se transformă în iepure, câne ș. alt animal și ia laptele de la vaci (din ung. bosyorkany)”. În corpusul analizat, termenul este generic, desemnând atât *vrăjitoarele* (monovalente), cât și o altă categorie, cea a semidivinităților ambivalente (când rele, când binevoitoare) precum *ielele*, *fata pădurii* și *omul nopții*: „de fata pădurii, de omul nopții, de necurătenii acei de bosorcăi ... se grăi”; [femeile care luau laptele de la animale cum se numeau?] „tot bosorcăi” (TD Bas : 402); „bosorcăile mergea cântând” (idem : 338). ‘Descântătoriu’ (termen obținut prin metonimie) și ‘necurătenie’ sunt denumiri eufemistice pentru aceste ființe malefice. Arhaismul lexical al graiurilor analizate face ca termenul ‘strigoaică’ să păstreze sensul etimologic al cuvântului: lat. *striga*⁷. ‘Vidma’ exprimă, prin etimologie, referirea la domeniul htonian: „vidme din acelea de îmblă și mulge vaci” (TD Nistru : 39).

Metamorfozate ca *luminile*, sau ca zoomorfe (*cal* și *mânz/ mânzoc*), „bosorcaiele” apar noaptea și sperie oamenii sau fură laptele vacilor: „m-am uitat după ele, cum s-o dus *luminile* alea aprinsă așa una, da într-un rând și ele așa mere, una sus și una jos, așa mere, asta a fost; [...] d’apoi eu zic că astea sîm bosorcăi” (TD Bas : 314); tot în pădure, ca niște *luminile*” (idem : 320); „mergea noaptea la vaci, la cai...și-odată vine un *mânzoc* tăt țup! țup! un *mânz* așa..” (idem : 338); „[sunt] oameni care spune că ... se vedea ca un *cal* mare alb și a trecut ca un vînt numai și ... așa l-a îngreșat și a avut o spaimă de el, zice „când m-am dus noaptea prin pădure...am umblat și-o venit un cal mare și așa o fost un vînt că mai nu l-o dat jos și i s-o făcut rău ... că aceea o fost bosorcaie” (idem : 408).

Din categoria semidivinităților antropomorfe întâlnim ‘fata pădurii’ și ‘omul nopții’, făpturi ciudate, malefice, care concurează între ele: „de omul nopții se aude că când prinde fata pădurii o omoară” (idem: 338); „a fost iarnă

⁷ În limba română, *striga*, cuvântul latin pentru vrăjitoare, a devenit *strigoi*, „vrăjitor” viu sau mort (Eliade 1997: 101).

mare, omăt [...] a zis că să nu spun, o fi umblat *omul nopții* după ea [=fata pădurii], c-amu când ea a cântat și omul nopții o fost și *fata pădurii* și el umbla [...] amu el a auzit-o cântând și ea o venit către moșul și ea a zis către moșul că să nu spună că ea a fost acolo, că unii, altul s-a căta-o, dar să nu-i spună, că pe unde-o mers, p-aici ori pe aici, dar să spună că-n acea lature s-a dus, să nu o găsească pe unde a fost ea” (idem : 382).

Metamorfoza fetei pădurii pare a fi rezultatul confuziei cu Samca: [dormea noaptea la oi și a văzut-o] „goală, o zis că numai păr, toată o fost păr” (idem: 337); într-o rugăciune populară, apare descrierea Samcăi „părul capului ei era până la călcâi” (S. F. Marian 1995: 24). Referitor la omul nopții, acesta nu se întrupează, ci se face simțit prin forțe stihiale: „omul nopții vine cu un vânt mare” (TD Bas: 338).

Concluzii

Elementele lexicale și miturile analizate susțin ideea că structurile arhetipale ale imaginarului tradițional (popular, cu asimilări ale creștinismului) se păstrează la nivelul graiurilor românești din afara granițelor țării, fie în termeni românești, fie „traduși”: ‘zburător’ versus ‘domovic’. Mai mult, graiurile păstrează sensuri etimologice precum ‘strigoi/strigoaică’ („vrăjitoare”), dar este deschis inovației stilistice ‘samcă’ („boală”) și ‘necurătenie’ (termen tabu pentru „vrăjitoare”). Analiza acestor forme ale imaginarului trădează, pe de altă parte (din perspectivă etnologică), o realitate socială cu efecte obiective și concrete.

SURSE

Academia Română, *Dicționarul limbii române (A- Lojniță)*, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, București, Librăria Socec & Comp. și C. Sfetea; Imprimeria Națională „Universul”, 1913- 1948.

Marin, Maria, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, 2000, *Graiuri românești din Basarabia, Transnistria, Nordul Bucovinei și Nordul Maramureșului. Texte dialectale și glosar*, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan- Al. Rosetti”, București, Tipografia „Bucureștii noi”.

Marin, Maria, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, 2011, *Graiuri românești de la est de Nistru. Texte dialectale și glosar*, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan- Al. Rosetti”; București, Editura Academiei Române.

BIBLIOGRAFIE

Boia, Lucian, 2000, *Pentru o istorie a imaginarului*, București, Humanitas; 1998, *Pour une histoire de l'imaginaire*, Société d'éditions les Belles Lettres.

- Durand, Gilbert, 2000, *Structuri antropologice ale imaginarului. Introducere în arhitipologia generală*, București, Editura Univers Enciclopedic.
- Dușacova, Natalia, 2012, *Locuința tradițională lipovenească din spațiul pruto-nistrean și stânga nistrului (sec. XIX-încep. sec. XXI)*; Autoreferatul tezei de doctor în istorie, Academia de Științe a Moldovei, Institutul Patrimoniului Cultural, cu titlu de manuscris.
- Eliade, Mircea, 1997, *Ocultism, vrăjitorie și mode culturale. Eseuri de religie comparată*, București, Humanitas; 1976, *Occultism, witchcraft and cultural fashions*, The University of Chicago.
- Evseev, Ivan, 1994, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Timișoara, Editura „Amarcord”.
- Kernbach, Victor, 1996, *Miturile esențiale. Antologie de texte mitologice*, București, Univers Enciclopedic.
- Le Goff, Jacques, Jean-Claude Schmitt, 2002, *Dicționar tematic al Evului Mediu occidental*, Iași, Polirom.
- Marian, S. Fl., 1995, *Nașterea la români. Studiu etnografic*; ediție critică de Teofil Teaha București, editura Grai și suflet- Cultura națională.
- Vulcănescu, Romulus, 1985, *Mitologie română*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Mara MANTA
Institutul de Lingvistică al Academiei Române
„Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București